

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

УДК 341.236:341.218.3

DOI <https://doi.org/10.32782/2521-6473.2023-1.19>

М. І. Грабинський, кандидат юридичних наук,
асистент кафедри міжнародного права
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-8338-8810

М. В. Грушко, кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-5856-8147

МІЖНАРОДНО-ПРОВОА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ-ПРАВОНАСТУПНИЦІ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ДЕРЖАВИ-ПОПЕРЕДНИЦІ

Міжнародне право не існувало б без інституту міжнародно-правової відповідальності. Цей інститут є недостатньо досліджений, хоча його історія сягає Стародавнього Світу, а термінологічне наповнення не є однаковим, залежно від мови застосування.

В статті визначені юридичні та фактичні підстави виникнення міжнародної відповідальності, з'ясовано типологізацію та досліджено певні різновиди відповідальності. Зазначено, зокрема, про особливі форми міжнародно-правової відповідальності у міжнародних економічних правовідносинах. Виявлено ознаки репутаційної складової міжнародної відповідальності та неможливості правонаступництва у цій частині.

Визначено проблему притягнення міжнародних організацій до відповідальності, а також застосування цього інституту між учасниками організації з урахуванням її цілей та мети діяльності. На прикладі ООН встановлено реальні та потенційні проблеми, а також шляхи їх вирішення, зокрема в рамках правонаступництва.

Зважаючи на війну РФ проти України, питань понесення нею справедливої відповідальності та ймовірний розпад РФ на дрібніші суб'єкти міжнародного права, для нас питання правонаступництва щодо відповідальності має надзвичайно актуальне значення.

Визначено поняття та особливості правонаступництва в міжнародному праві та в яких межах правонаступництво може стосуватися міжнародно-правового інституту відповідальності. Розглянуто також основні аспекти міжнародно-правової відповідальності держави- правонаступниці за порушення зобов'язань держави- попередниці та її наслідки для міжнародного права та міжнародних відносин.

Досліджено питання правонаступництва міжнародно-правової відповідальності одночасно із правонаступництвом щодо міжнародних договорів.

Ключові слова: міжнародно-правова відповідальність держав, правонаступництво, міжнародно-правова відповідальність міжнародних організацій, міжнародно-правова відповідальність учасників міжнародних організацій.

Постановка проблеми. Міжнародно-правова відповідальність держав за порушення зобов'язань є важливим інститутом в системі міжнародного права. Держава- правонаступниця (тут і надалі розуміється правонаступництво за концепціями універсального (повного) та у деяких випадках – часткового правонаступництва, але не концепція “чистої дошки” – *tabula rasa*) повинна нести відповідальність за порушення зобов'язань держави- попередниці, а також коли держава- правонаступниця продовжує порушувати зобов'язання, які були належним чином прийняті її попередницею, оскільки це має серйозні наслідки для міжнародних відносин і порушує принципи, на яких ґрунтується міжнародне право. У цій статті будуть розглянуті основні аспекти міжнародно-правової відповідальності держави- правонаступниці за порушення зобов'язань держави- попередниці та її наслідки для міжнародного права та міжнародних відносин.

Стан дослідження проблеми. Проблеми міжнародної відповідальності держав розглядали у своїх працях багато юристів- міжнародників, серед них, зокрема, Жукорська Я. М., Коверзнев М. С., Короткий Т. Р., Волощук О. Т., Шкурюпатський О. І., Кокорева Д. В. та ін. Проте сьогодні залишається нерозкритим питання правонаступництва міжнародно-правової відповідальності одночасно із правонаступництвом щодо міжнародних договорів.

© М. І. Грабинський, М. В. Грушко, 2023

Мета статті полягає у дослідженні питання про перехід та настання міжнародно-правової відповідальності держави за держави- правонаступниці за порушення зобов'язань державою-попередницею.

Виклад основного матеріалу. Передумовою для виникнення міжнародно-правової відповідальності є міжнародна правосуб'єктність суб'єктів міжнародного права, а саме: міжнародна право-, діє- та деліктоздатність: наявність прав та обов'язків для участі у правовідносинах та здатності нести відповідальність за порушення норм міжнародного права.

Науковці майже одноставно погоджуються, що міжнародно-правова відповідальність є комплексом правовідносин у міжнародному праві, що виникає через порушення міжнародних норм (як договірних, так і позадоговірних) будь-якими суб'єктами міжнародного права [1].

Досліджуючи англійські джерела можна дійти висновку, що український термін «міжнародна відповідальність» має два нетотожних відповідники – «responsibility» і «liability». Якщо перший термін (responsibility) визначає відповідальність за міжнародно-протиправні діяння, то другий (liability) – відповідальність за шкідливі наслідки дій, не заборонених міжнародним правом [2], що власне частково співпадає з підходом про два (три) типи відповідальності, запропонованого вітчизняними науковцями.

Щодо підстав виникнення відповідальності, то їх загальноприйнятою в міжнародному праві поділяти на юридичні та фактичні. Юридичні підстави є сукупністю юридично обов'язкових міжнародно-правових актів, що слугують основою для кваліфікації певної поведінки як міжнародного правопорушення. Ці підстави містяться у таких джерелах міжнародного права як правомірні та чинні міжнародні договори, звичаї, рішення міжнародних судів та арбітражів, обов'язкові акти міжнародних організацій та окремі односторонні акти держав міжнародно-правового характеру. З іншого боку, фактичні підстави міжнародно-правової відповідальності є юридичним фактом, наявність якого породжує виникнення відповідальності, і цей факт є міжнародним правопорушенням [3].

Оскільки міжнародне право базується на домовленості й узгодженій волі його суб'єктів, зокрема суверенних держав, то власне на цьому ґрунтується і міжнародна відповідальність, що відрізняє її від інших видів юридичної відповідальності, таких як цивільна чи кримінальна. Держава не може взаємодіяти з іншими суб'єктами міжнародного права, не дотримуючись певних правил поведінки та не несучи відповідальності за свої діяння в межах такої взаємодії, оскільки це означало б відсутність обмежень чи засобів контролю на міжнародному рівні. Відмова від несення міжнародної відповідальності може кваліфікуватися як відмова від дотримання норм міжнародного права [2].

З цього можна виокремити характерні ознаки міжнародно-правової відповідальності як міжнародно-правового інституту: відповідальність настає на підставі вчиненого міжнародного правопорушення, може бути здійснена лише на основі норм міжнародного права, метою такого здійснення є настання певних негативних наслідків для правопорушника та зміцнення міжнародного правопорядку в цілому [3].

Міжнародне право через свій наднаціональний характер не має можливості застосовувати такі ж превентивні заходи, що і національне право (як-от забезпечення позову, судовий чи нотаріальний примус через залучення органів виконання рішень та приписів тощо). Тому зважаючи на принципи міжнародного права та особливості міжнародних відносин в цілому, міжнародне право використовує так звані “стимулюючі засоби”.

Однією із таких форм є обмеження подальшої співпраці, і розглядається не лише як репутаційна відповідальність, але і як економічний та політичний тиск. Наприклад, в рамках міжнародних економічних правовідносин таким заходом може бути неотримання міжнародного кредиту, що стимулюватиме державу, що вчиняє порушення норм міжнародного кредитного договору, до виконання попередньо взятих на себе зобов'язань.

Важливо пригадати, що у 1928 році Постійна палата міжнародного правосуддя встановила принцип відповідальності як один з важливих принципів міжнародного права, чим підтвердила існування інституту відповідальності у міжнародному праві.

Можна стверджувати, що принципи добросовісності та обов'язковості виконання міжнародних договорів та зобов'язань (*pacta sunt servanda*), передбачений у пункті 2 статті 2 Статуту ООН, включає в собі частково й принцип міжнародно-правової відповідальності [1].

Інститут відповідальності у міжнародному праві важливий, але менше досліджений, хоча його історія сягає далеко в минуле, до Стародавнього Світу.

Незважаючи на те, що інститут міжнародно-правової відповідальності та міжнародне право розвивались одночасно, вважається, що ключовим моментом для розвитку цього інституту стало консультативне рішення Міжнародного Суду ООН від 11 квітня 1949 року щодо «Відшкодування шкоди, завданої на службі ООН», у якому суд зазначив, що «ООН має право на пред'явлення претензій у міжнародному порядку, незалежно від того, чи є держава членом ООН, чи ні».

Пізніше, у 1963 році спецдоповідач Комісії міжнародного права Організації Об'єднаних Націй (КМП ООН) А. Ель-Еріан наголошував, що розширення сфери діяльності міжнародних організацій неодмінно призведе до виникнення питань щодо їх міжнародно-правової відповідальності. Однак, цього ж року Підкомітет з відповідальності держав вирішив, що це питання потрібно відкласти. Майже через сорок років, аж

у 2001 році КМП ООН затвердила Статті про відповідальність держав, при цьому не згадуючи про міжнародну відповідальність міжнародних організацій, які протягом цього періоду почали займати більше помітну роль у міжнародних відносинах [2]. Звісно, що концепція об'єктивної відповідальності в основі цих статей, може бути застосована і для інших суб'єктів міжнародного права, оскільки інститут міжнародно-правової відповідальності держав заснований на нормах звичаєвого права [4]. А тому, через 10 років Генеральною Асамблеєю ООН була прийнята резолюція 66/100 «Відповідальність міжнародних організацій» [2].

Сьогодні ж особливо важливими є питання відповідальності міжнародних організацій та правонаступництва держав у цій сфері.

Міжнародно-правову відповідальність як правову категорію можна умовно поділити на три типи. Вже традиційно вітчизняні науковці виділяють два типи негативної відповідальності: за міжнародні протиправні діяння та за шкідливі наслідки дій, не заборонені міжнародним правом. Однак, тільки на основі негативної відповідальності неможливо забезпечити непорушність міжнародних правовідносин, що зумовлює виокремлення ще третього типу відповідальності. Позитивна відповідальність проявляється насамперед у належній поведінці суб'єктів міжнародного права задля досягнення міжнародного правопорядку та логічно проявляється в становленні в міжнародному праві негативної відповідальності [4].

Ці типи відповідальності можуть співіснувати по-окремо, або ж поєднуватися у цікаї юридичні метаморфози, як-от «заподіяння контр-удару» в межах міжнародних економічних правовідносин як спосіб притягнення держави до відповідальності, що є політико-правовим інструментом та в літературі іменується терміном «валютні війни» (хоча цей термін має і інші значення та переклади, а тому його застосування ще потребує певних застережень) [5].

Також існує важлива роль відповідальності за невиконання фінансово-кредитних договорів, яка впливає на можливість укладення договору. У статті 6 Угоди про МБРР зазначається про те, що невиконання державою зобов'язань перед Банком тягне за собою призупинення членства, а якщо через три місяці зобов'язання далі не буде виконано, то державу, за загальним правилом, виключають із членства Банку [8].

Також серед різновидів відповідальності можна назвати «самовідповідальність», адже наприклад у статті 7 Хартії економічних прав та обов'язків держав зазначається про те, що кожна держава несе відповідальність за вибір цілей і засобів свого економічного, соціального та культурного розвитку, а також за повну мобілізацію та використання своїх ресурсів, здійснення прогресивних реформ та забезпечення повної участі свого народу у процесі розвитку та його вигодах. Крім того, всі держави повинні співпрацювати, щоб усунути будь-які перешкоди, які заважають мобілізації та використанню ресурсів [6]. При цьому, на нашу думку, така «самовідповідальність» теж має «успадковуватися» в процесі правонаступництва, хоча можливостей притягнення до такого виду відповідальності у міжнародного права набагато менше.

Однією із форм відповідальності за порушення міжнародного договору також може бути його дострокове припинення, зміна умов на менш вигідні тощо.

У вітчизняній науці з'явилася думка, що репутаційна складова міжнародно-правової відповідальності – це значущий, але малодосліджений елемент міжнародного права, що відображає важливість репутації держави у світовій спільноті. Репутаційна складова відповідальності базується на тому, що держави мають свою репутацію, яку вони прагнуть зберегти та підтримувати. Порушення міжнародного права може призвести до порушення репутації держави на міжнародній арені та погіршення її міжнародної позиції. Репутаційна відповідальність може приймати різні форми, такі як санкції, бойкоти та інші форми тиску [7].

Використання репутаційної відповідальності в міжнародному праві може призвести до створення неможливих умов для держави-порушника, яку засуджують та ізолюють коаліцією держав. «Джентльменські угоди» є дієвою формою притягнення до репутаційної відповідальності. Тому репутаційна складова міжнародно-правової відповідальності є важливим аспектом міжнародних відносин та підтримує їх стабільність [7]. Однак, репутаційна складова відповідальності напевно не може бути успадкована у порядку правонаступництва.

Щодо ролі міжнародних організацій в функціонуванні інституту міжнародно-правової відповідальності, то КМП ООН розробила ще Проект Статей щодо відповідальності міжнародних організацій, який був прийнятий нею у 2009 році. А у 2006 році також прийняла і Проект Статей щодо відповідальності (liability) за шкідливі наслідки діянь, не заборонених міжнародним правом. Але жоден із них ще поки не схвалений Генеральною Асамблеєю ООН. У 2017 році розпочала роботу над правонаступництвом держав у сфері відповідальності держав [2], що звісно має заповнити цю суттєву прогалину у міжнародно-правовому регулюванні, зважаючи на постійні активні процеси державотворення в світі.

Міжнародні міжурядові організації вважаються похідними суб'єктами міжнародного публічного права, оскільки їх правосуб'єктність, а саме їх коло прав, обов'язків та відповідальності, визначається державами-засновницями в момент укладання міжнародного договору про створення такої організації.

Міжнародна організація може мати зобов'язання щодо попередження певної поведінки держав-членів, а невиконання цього зобов'язання буде вважатися порушенням зобов'язань міжнародної організації. Іншим варіантом може бути зобов'язання міжнародної організації досягти певного результату, незалежно від поведінки держав-членів. Хоча ЄС не є міжнародною організацією, але питання відповідальності його

та держав-членів часто ототожнюють з відповідальністю міжнародних організацій, а тому слід згадати про справу *European Parliament v Council of the European Union* від 2 березня 1994 року, у якій було зазначено, що ЄС та його держави-члени несуть спільну відповідальність за виконання прийнятих на себе зобов'язань, включаючи зобов'язання фінансової допомоги [9].

Сьогодні рф, держава-член ООН та постійний член Ради Безпеки ООН, продовжує здійснювати збройну агресію проти іншої держави-члена – України. Більш того, згідно зі Статутом ООН, Рада Безпеки ООН зобов'язана забезпечувати міжнародний мир та безпеку. ООН не дотримується своїх зобов'язань за Статутом щодо війни в Україні, оскільки не застосовує «ефективних колективних заходів для попередження та усунення загрози миру й придушення актів агресії» відповідно до п. 1 ст. 1 Статуту ООН, та не вживає необхідних заходів *due diligence*. Хоча Статут ООН не встановлює прямих зобов'язань для Організації щодо забезпечення миру та безпеки, він передбачає повноваження та функції, необхідні для виконання цих завдань. Значною мірою ці повноваження та функції можуть бути не прямо згадані у Статуті, але впливають з наданих міжнародним організаціям функцій та повноважень. Агресія рф з використанням зброї призвела до кризи ефективності ООН, що ставить під сумнів необхідність існування міжнародної організації, яка не може забезпечити свою основну мету – збереження світового миру та безпеки [9]. ООН потребує термінових змін до Статуту ООН щодо кількості членів Ради Безпеки, визначення постійних членів Ради Безпеки (або потреби в їх наявності) та власне форми існування “права вето” [10].

Проблема того, які права і обов'язки колишньої УРСР переходять сучасній Україні в порядку правонаступництва, вирішується відповідно до міжнародного права та внутрішнього законодавства України. Для цього існує Закон України “Про правонаступництво України” від 12 вересня 1991 року, який дає підставу для України виконувати всі договірні зобов'язання колишньої УРСР [11]. Але оскільки рф заявила про своє правонаступництво як постійного члена Ради Безпеки ООН, то має відповідно і нести відповідальність за порушення норм міжнародного права державою-попередницею – срср. А тому тут важливо розмежовувати відповідальність рішень УРСР – як частини союзу, та срср – як репресивної держави, що вчиняла правопорушення зокрема і щодо своїх республік-членів.

Україна є миролюбною нацією, яка демонструє світу свою толерантність, цивілізованість та відданість демократичним цінностям на міжнародній арені навіть у важкі часи, захищаючи свої інтереси без використання насильства, як це робить рф. Це звісно свідчить про високу підтримку України коаліцією демократичних держав і початок понесення репутаційної відповідальності рф [12].

Створення спеціального трибуналу, який матиме відповідну компетенцію розслідувати та притягати до відповідальності за злочини, скоєні проти України та на території України, має стати ефективним засобом на основі міжнародно-правового інституту відповідальності. Зібрана частина доказів вже дала можливість Україні подати позов до Міжнародного суду ООН проти рф саме як до держави [13].

Сценарій розпаду рф може викликати проблеми щодо визначення правонаступника для виплат репарацій та міжнародно-правової відповідальності [7]. Але вирішення цих проблем дозволить сформулювати ефективні механізми понесення міжнародної відповідальності державами- правонаступницями для їх подальшого закріплення на конвенційному рівні.

Принципи та звичаї, що лежать в основі інституту міжнародно-правової відповідальності є важливою передумовою для застосування правонаступництва у цих відносинах.

У міжнародному праві застосовуються принципи «незастосування сили чи погрози силою» та «мирного вирішення спорів», які відображають заборону використання силових засобів при вирішенні конфліктів інтересів між державами. Ці принципи передбачають використання механізмів мирного врегулювання спорів, а також заборону застосування сили як засобу покарання суб'єкта-порушника міжнародного права або для превентивних цілей. У цьому контексті важливо зазначити, що санкції є одним із можливих інструментів, які допомагають досягти мети без застосування силових засобів, хоча вони і не є формою відповідальності у міжнародному праві [14].

Зважаючи на положення Глави III проекту Статей 2001 року, міжнародне правопорушення, що є причиною виникнення міжнародної відповідальності, за своєю суттю є порушенням взятих на себе раніше міжнародно-правових зобов'язань, а отже таке діяння є порушенням принципу “договори повинні виконуватися” (*pacta sunt servanda*) та тягне за собою настання відповідальності [15].

Обов'язок не дозволяти іншим суб'єктам використовувати свою територію для дій, що порушують права інших держав, є частиною іншого принципу – суверенної рівності держав, що тісно переплітається із загальним принципом права – використовувати своє так, щоб не завдавати шкоди іншим (*sic uti suo uti non laedat alienum*). Зараз такий обов'язок визнається лише щодо військового використання території, однак ймовірно у майбутньому це може змінитися [2]. Наприклад, досвід білорусі вчиняти атаку рф зі своєї території свідчить про те, що вона теж повинна нести міжнародно-правову відповідальність [7].

Загалом, якщо правонаступництво розглядати як певну міжнародно-правову гарантію, яка забезпечує стабільність міжнародних відносин у процесі заміни одних держав-суб'єктів міжнародного права іншими, то тоді виникатиме питання про передачу усієї правосуб'єктності від держави-попередниці та держави- правонаступниці (і право-, і діє-, і деліктоздатності). Міжнародне правонаступництво постійно зазнає змін через загальним прогресивний розвиток міжнародного права, і сьогодні регулюється не лише нормами звичаєвого права, але і міжнародними договорами – Віденською конвенцією про правонаступництво держав щодо

договорів 1978 року та Віденською конвенцією про правонаступництво держав щодо державної власності, державних архівів і державних боргів 1978 року [11].

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, необхідно відзначити наступне: міжнародно-правова відповідальність держави- правонаступниці є важливим галузевим принципом міжнародного права в межах інституту міжнародно-правової відповідальності. Цей принцип передбачає, що держава- правонаступниця повинна нести відповідальність за порушення зобов'язань держави-попередниці.

Держава- правонаступниця - це держава, яка прийняла права і обов'язки попередньої держави у відносинах з іншими державами. Тобто, коли держава- попередниця зникає, її права та обов'язки переходять до держави- правонаступниці. При цьому, держава- правонаступниця бере на себе не тільки права та обов'язки держави- попередниці, але й її міжнародно-правову відповідальність. Це означає, що якщо держава- попередниця порушувала свої міжнародні зобов'язання до свого зникнення, держава- правонаступниця повинна нести відповідальність за ці порушення.

Якщо держава- попередниця була відповідальна за порушення договору з іншою державою, держава- правонаступниця повинна виконати усі зобов'язання, які були передбачені у цьому договорі. Також, держава- правонаступниця повинна компенсувати будь-який збиток, який був заподіяний державою- попередницею. Отже, наприклад, правонаступники рф після її розпаду відповідатимуть за порушення міжнародного права росією, як рф є відповідальною за порушення норм міжнародного права срср.

І тому цей принцип забезпечує справедливість відповідальності держави- правонаступниці як зобов'язання, що виникло через порушення державою- попередницею зобов'язань за міжнародними договорами.

Список використаних джерел:

1. Жукорська Я. М. Відповідальність міжнародних організацій за порушення міжнародно-правових зобов'язань: сучасний стан. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 356-360. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2013_2_87.
2. Жукорська Я. М. Сучасна концепція міжнародно-правової відповідальності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. Вип. 3. С. 36-40. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprpr_2019_3_8. DOI: <https://doi.org/10.35774/app2019.03.036>
3. Коверзнев М. С. Відповідальність держав у міжнародному праві. *Альманах міжнародного права*. 2016. Вип. 13. С. 49-56. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/amp_2016_13_9.
4. Короткий Т. Р. Міжнародно-правова відповідальність за невиконання міжнародних зобов'язань з охорони морського середовища. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / редкол. : С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю. П. Алєнін [та ін.]. ; МОНмолодьспорт України ; НУ ОЮА. Одеса : Фенікс, 2012. Вип. 46. С. 90-101.
5. Рікардз Дж. Валютні війни. Витоки наступної світової кризи. Київ : Наш формат, 2018. 328 с.
6. Хартія економічних прав та обов'язків держав. *Портал Верховної Ради України*. Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_077
7. Грабинський М. І. Репутаційна складова відповідальності у міжнародному праві. *Актуальні проблеми міжнародного права*: Всеукраїнська науково-практична конференція (Харків, 10 березня 2023 року): збірник матеріалів / за ред. Т. Л. Сироїд, О. А. Гавриленка, В. М. Шамраєвої. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 61-65.
8. Статті Угоди 1945 р. (Про Міжнародний Банк Реконструкції та Розвитку). *Портал Верховної Ради України*. Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/996_028
9. Жукорська Я. М. Порушення міжнародно-правових зобов'язань Організацією Об'єднаних Націй у контексті здійснення збройної агресії Російською Федерацією проти України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 2. С. 327-332. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/anporp_2022_2_63. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.02.61>
10. Жукорська Я. М. Напрями реформування ООН: Рада Безпеки. *Право і суспільство*. 2015. № 4. С. 8-12. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pis_2015_4_4.
11. Перевезенцев О. Ю. Міжнародно-правове регулювання інституту правонаступництва держав щодо міжнародних договорів : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2004. 18 с.
12. Волощук О. Т. Відповідальність РФ за агресію та інші міжнародні злочини проти України в контексті проблеми виконання рішень міжнародних судів. *Juris Europensis Scientia*. 2022. Вип. 2. С. 126-130.
13. Шкуропацький О. І., Кокорева Д. В. Відповідальність російської федерації за воєнні злочини, скоєні на території України. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави* : тези доп. XI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 9 груд. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця, 2022. С. 87-90.
14. Міжнародне публічне право : підручник / за ред. В. М. Репецького. Київ : Знання, 2011. 437 с.
15. General Assembly resolution 56/83, Responsibility of States for internationally wrongful acts, A/RES/56/83 (12 December 2001), available from: <https://undocs.org/en/A/RES/56/83>.